

УДК [32+94] (477)

СИСТЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА МІСЦЕ У НІЙ ДЕРЖАВИ*Юлія Лебедева*

Науково-дослідний інститут українознавства
Україна, 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18
e-mail: lebedeva-yuliya@ukr.net

Четвертий рік поспіль, з проголошенням курсу на європейську інтеграцію, питання розвитку громадянського суспільства та його взаємодії з державними інститутами стали найбільш обговорюваними в Україні. Ця зацікавленість є абсолютно природною, адже розвиток і становлення правової держави, демократії та ринкової економіки – є основними цінностями Європейського Союзу. Устремління до утвердження й активної діяльності громадянського суспільства є одним із основних напрямів розвитку світового співтовариства, оскільки громадянське суспільство виступає своєрідним лакмусовим папірцем демократичного устрою держави. Становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні нерозривно пов'язані з новими політичними й економічними реформами, що тривають у нашій країні. Це одне із найактуальніших питань упродовж усього пострадянського періоду української держави. Воно є не стільки метою реформ, що проводяться у нашій державі, скільки неодмінною умовою їх успішної реалізації. Адже від їх позитивного результату залежить досягнення української стратегічної мети – членства в Європейському Союзі.

Мета статті: аналіз історичного розвитку явища «громадянське суспільство» та його взаємодія з державою.

Ідея громадянського суспільства розпочинає свій відлік з другої половини XVII ст. Саме твердження «громадянське суспільство», як теоретичний задум, був запропонований відомими філософами та мислителями XVII-XVIII ст. Дж. Локком і Ш.-Л. Монтеск'є. Наступний етап еволюції даного поняття відобразився у працях І. Канта, Г. Гегеля й А. де Токвіля. Ці знані філософи наголошували, що громадянське суспільство може існувати лише в умовах, за яких не обмежуються особистісні свободи громадян, їх автономії, а також не зневажається їх право створювати організації, діяльність яких спрямована на захист інтересів індивіда від свавілля державної машини. Крім того, концепція громадянського суспільства того часу ґрунтувалася на ліберальних цінностях,

суворому виконанні та підпорядкуванні законодавчим актам. Це сприяло формуванню вільних ринкових відносин, які звільняли неполітичну сферу громадянського життя від жорсткої регламентації з боку держави [14, с. 3].

Новий етап розвитку розуміння природи громадянського суспільства розпочався приблизно у середині XIX ст. і тривав до кінця першої половини XX ст. Наступний сплеск інтересу до цього питання на території Західної Європи та Північної Америки розпочинається другою половиною XX ст., а саме після завершення Другої світової війни та триває до сьогодні. У 50-х рр. і до кінця 80-х рр. XX ст., теорія громадянського суспільства зарубіжними вченими повсякчас протиставлялася тоталітаризму на території Радянського Союзу.

Значну роль у формуванні суспільної свідомості, спрямованої на осмислення необхідності створення громадянського суспільства та впровадження демократичних принципів у життя українського народу, зіграли видатні діячі свого часу: М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський. Їх твори були присвячені теорії громад, громадському життю та правовій державі. На жаль, їхні теоретичні розробки не знайшли гідного відображення та застосування у реальному житті України через низку об'єктивних причин. Тому формування основ громадянського суспільства у нашій країні було загальмовано практично до кінця 80-х рр. XX ст. [14, с. 7].

Заслужують на увагу дослідження українських сучасних науковців у сфері становлення та розвитку громадянського суспільства на теренах України: Е. Афонін [2], А. Колодій [16], Н. Грицяк [13], Т. Бутирська [6], Л. Гонюкова [12] та взаємодії між інститутами громадянського суспільства й органами державної влади: О. Бабінова [3], Т. Василевська [7], І. Ібрагімова [15], О. Корнієвський [18].

Піднесення демократичного устрою у державі неможливе без об'єднання населення у різного типу громадські об'єднання з метою забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави поряд із взаємо-

дією з органами державної влади.

Більшість сучасних дослідників погоджується, що громадянське суспільство не можна уявляти проміжною ланкою між сферою виробництва товарів і послуг, і сферою публічного управління – воно органічно проникає в усі сфери життєдіяльності людини й є, разом із державою, провідною силою суспільного розвитку [5, с. 59].

На всі ці процеси неабияк впливає глобалізація, що несе у собі як негативні, так і позитивні зрушення для національних держав, економік і загалом громадської сфери. Таким чином, налагодження та тісна співпраця державних інституцій та українського громадянського суспільства матимуть змогу посилити позитивні наслідки глобалізації, а негативні – пом'якшити.

Дослідник В. Шинкарук відмічає, що між громадянським суспільством, відповідною йому державою та їхніми ідеологічними формами наявний глибокий взаємозв'язок і взаємне опосередкування, де визначальним виступає громадянське суспільство [31, с. 55]. Натомість, при відсутності громадянського суспільства демократичний устрій характеризують як квазідемократичний [23]. У свою чергу, Н. Нижник і В. Лемак підкреслюють, що закріплення основних демократичних принципів потребує досить тривалого часу, однією з причин чого є неможливість у досить короткі терміни створити громадянське суспільство, як одну з основних передумов реалізації прав і свобод людини, а отже – надійного забезпечення безпеки людини [22, с. 4].

За твердженням Л. Гайнутдінової, ідея громадянського суспільства виникла як різновид утопії «самообмеження», яка включає безліч форм демократії та дуже складну систему громадських, соціальних і політичних прав [10].

О. Онуфрієнко до того ж констатував наявність форм взаємодії держави та громадянського суспільства змішаного чи гібридного типу [24].

М. Пірен наголошує, що оскільки ствердження громадянського суспільства в Україні співпадає зі становленням самої державності, процесом самоусвідомлення населенням власної приналежності до цілісної спільноти, то й розбудова української демократичної держави має базуватися на засадах української культурної традиції [25, с. 74]. У цілому, українські науковці, громадянське суспільство визначають як: сферу, що виконує роль «буфера» між державою й особистістю, держава та громадянське суспільство співіснують у стані взає-

модії та протиріччя одне одному [30, с. 38]; сукупність незалежних особистостей, в якій виділяються групи громадян, що створюють самокеровані угруповання (максимально незалежні від влади) на різноманітних основах єднання, яких пов'язує необхідність дотримання визначених норм, правових і моральних обмежень [32]; багато у чому міфологізоване поняття, тобто означає трансформацію етнічної людини у національну, з властивим їй почуттям національної ідентичності та громадянської відповідальності за долю свого народу, – національна ідея в її «універсальному обсязі» стає основою держави, в якій громадянське суспільство виступає не як новий тип держави і не як противага їй, а як рівноправний суб'єкт політики, покликаний разом із національною державою створити найбільш сприятливі умови для реалізації громадянських прав і свобод людини [23, с. 52].

Найбільш вдале визначення терміну «громадянське суспільство» запропонували, на наш погляд, дослідники Національної академії державного управління при Президентові України: «інтегроване позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації; механізм соціальної взаємодії, що складається з системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місце соціальних дій, відносно автономних від держави; сферу вільної, творчої життєдіяльності окремої особи, колективів і спільнот людей; плюралізм поглядів і підходів, мотивів і інтересів, індивідуалізація форм спілкування і поведінки в громадянському суспільстві не тільки допустимі, але необхідні і бажані; лише повне і розумне самовираження кожної людини народжує в суспільстві той потенціал, який забезпечує його динамічний розвиток. Тому плюралізм (множинність) існує передусім в громадянському суспільстві і здійснюється в його межах засобами, властивими цивілізованим взаємовідносинам між людьми, особлива роль належить консенсусу і компромісу між різними політичними силами щодо базових суспільних цінностей. Громадянське суспільство передбачає радикальне розмежування особи та влади» [28].

Найперше означення чіткої системи взаємовідносин громадянського суспільства та держави зробив талановитий англійський фі-

лософ Томас Гоббс. У своєму дослідженні «Ле-віафан» науковець використав поняття «громадянське суспільство», яке ідентифікувалося з терміном «держава» [11]. Т. Гоббс, по суті, уперше показав неполітичну, засновану на користолюбстві та договорі самоорганізацію громадянського суспільства у політичних кордонах держави, закладаючи цим основи дуалізму держави та громадянського суспільства, що існує і понині. Як вище зазначалося, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо розвинули ідеї громадянського суспільства. Вони ще нечітко розділяли державу та громадянське суспільство, але вважали, що можна досягти у державі досконалого правління, розумного та справедливого устрою за допомогою суспільного договору, народного суверенітету, загальної волі, які виступають джерелом справедливих законів [9, с. 15].

Відколи Україна отримала незалежність, багатоманітні громадські рухи отримали старт до активного розвитку. Їх розвій був спричинений падінням тривалого тоталітарного режиму, що нехтував будь-якими правами та свободами громадян, та й загалом впроваджував суцільний державний контроль над усіма суспільними процесами.

Досвід найрозвиненіших держав свідчить про те, що конституційно-правова регламентація та регулювання у країнах з демократичним державним (політичним) устроєм спрямовані на підтримку громадянського суспільства, а також про те, що становлення та розвиток громадянського суспільства у позадержавній сфері суспільних відносин не означають його ізоляваності від державно-правових інститутів, а допускають або передбачають сталий та інтенсивний взаємозв'язок громадянського суспільства та держави [4, с. 47].

Першу спробу навести лад у законодавчому полі відносно громадянського суспільства на території України було зроблено у середині 1992 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про об'єднання громадян». Основна ідея документа – об'єднання громадян є добровільне громадське формування, яке створено на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та інтересів [26].

Наступним цінним кроком у легалізації прав громадянського суспільства стало прийняття у 1996 р. Основного Закону – Конституції України, у ст. 36 якої було зафіксовано право громадян на свободу об'єднання [17].

Черговим зрушенням стало підписання у 2004 р. Указу Президента України «Про забез-

печення умов для більш широкої участі громадянськості у формуванні та реалізації державної політики». Відповідно до цього документа, органи виконавчої влади отримали доручення проводити консультації з громадськістю щодо нормативно-правових актів, які стосуються прав і свобод громадян, проектів державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, а також звітів про виконання державного та місцевих бюджетів. Вже у 2016 р. Президент України затвердив Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [21]. У документі зазначено, що стратегія спирається на базові цінності відносин між демократичною державою та громадянським суспільством, зумовлена становленням такого суспільства як основи народовладдя та прагненням створити належні умови для ефективної взаємодії держави, громадянського суспільства та бізнесу задля модернізації України, підвищення добробуту та створення рівних можливостей для всіх.

За твердженням С. Костючкова, відносини держави та громадянського суспільства «доцільно розглядати в трьох аспектах: по-перше, встановити, в чому виявляється єдність держави і громадянського суспільства, по-друге, визначити: які риси, властивості, особливості визначають їх відмінності, по-третє, з'ясувати взаємозв'язки цих явищ, а також реальні форми таких взаємозв'язків. Громадянське суспільство і держава – взаємообумовлені, онтологічно пов'язані між собою феномени. При цьому мається на увазі, що держава виступає як виконавець волі суспільства і з цією метою наділяється відповідними інструментами управління суспільними справами. Громадянське суспільство розташовується, образно кажучи, над державою, яка виконує його замовлення та відповідає на його запити» [19, с. 39].

О. Аузан запропонував свою власну теорію «зовнішніх ефектів», де висуває три потенційні форми діяльності громадянського суспільства, що визначають специфіку його взаємовідносин із державою: громадянське суспільство як помічник неефективної держави, що вимушено допомагає виконувати деякі функції державних інституцій; громадянське суспільство, що саме вирішує проблеми, не звертаючись за допомогою до держави; громадянське суспільство, що протистоїть державі внаслідок порушення нею прав людини [1, с. 8-10].

І. Макарова вважає, що громадянське суспільство інституціоналізує переважно неполітичні відносини, представлені сукупністю всіх недержавних суспільних відносин і структур,

що виражають цінності, інтереси та потреби повсякденної життєдіяльності людей. Відповідно громадянське суспільство являє собою особливу сферу соціуму, що протистоїть державі й одночасно нерозривно пов'язане з нею безліччю форм взаємодій; займаючи ніби проміжне положення між особистістю та державою, громадянське суспільство виконує функцію інтеграції громадських і приватних інтересів [20, с. 18].

За Л. Усаченко, розвиток громадянського суспільства в Україні повинен орієнтуватися на європейські стандарти захисту прав і свобод людини: запровадження практики належного врядування, відкритості, доброчесності, прозорості та підзвітності інститутів влади, забезпечення умов для реалізації різних суспільних інтересів, у тому числі соціальних, економічних, екологічних, релігійних, культурних, територіальних тощо, а також форм їх прояву (суспільні рухи, громадські ініціативи, об'єднання, асоціації) [29, с. 22].

Однією з найважливіших закономірностей становлення українського громадянського суспільства, що безпосередньо стосується національної безпеки, є те, що держава та громадянське суспільство не тільки завжди взаємодоповнювали одне одного, але й перебували в ієрархічній залежності. Громадянське суспільство було сполучною ланкою між вільним індивідом і централізованою державною владою. Оскільки всі соціально-політичні й економічні реформи завжди проводилися державою згори, то тільки воно і могло створювати необхідні умови для формування громадянського суспільства [9, с. 24-28].

Серед важливих завдань формування правової демократичної держави та громадянського суспільства в Україні є збереження громадянської злагоди й організація належного виконання та застосування законів. Вирішальна роль у виконанні законів належить самим громадянам, які прагнуть бути громадянами правової демократичної держави, а у сфері застосування законів така роль належить державним інституціям [33, с. 256]. На жаль, для діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні характерним є недостатній рівень інституційної, кадрової та фінансової спроможності. У зв'язку з цим міжнародними та вітчизняними неурядовими організаціями визначається досить низький рівень суспільно важливої добровільної активності громадян [27].

Але, все ж таки, сьогодні громадянське суспільство, яке представляє собою позаінститу-

ціональний феномен, є незалежним від держави суспільством високорозвинених громадян та їх спільнот, здатних здійснювати солідарний вплив на формування та реалізацію державно-політичних рішень щодо дотримання прав і свобод людини та гарантії її вільного розвитку задля забезпечення самовизначення і самореалізації кожної особи. З розвитком громадянського суспільства, переходом від нижчого ступеня його зрілості до вищого змінюється (модернізується) і держава. Відповідно, можна стверджувати, що громадянське суспільство є своєрідною характеристикою людського суспільства та державних інституцій з позицій ступеня розвитку зрілості [8, с. 16]. Тільки чесна і тривала взаємодія державних інституцій і громадянського суспільства має можливість попередити та запобігти кризовим ситуаціям. Основним завданням українського громадянського суспільства є пошук і впровадження «раціональної моделі» політичної влади, що буде належати та діяти винятково в інтересах українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аузан А. Гражданское общество как альтернативный способ производства благ // Рабочие материалы: гражданское общество: экономический и политический подходы. Москва: Моск. Центр Карнеги. 2005. № 2. С. 8-10.
2. Афонін Е. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2013. № 4. С. 9-17.
3. Бабінова О. Критерії оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування: світовий досвід та Україна // Стратегічні пріоритети: збірник наукових праць. 2007. № 2. С. 73-78.
4. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності // Вісник центральної виборчої комісії. 2008. № 1 (11). С. 47.
5. Білокопитов Д. Глобальне громадянське суспільство: сутність і функції // Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 2. С. 58-65.
6. Бутирська Т.О. Взаємодія влади та громадянського суспільства: еволюція і сучасний стан // Інституційні перетворення як передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону: Матеріали щорічної загальноінститутської науково-практичної конференції. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2003. С. 118-122.
7. Василевська Т. Молодіжні організації як дієві представники громадянського суспільства у взаємодіях з органами державної влади // Теорія та практика державного управління. 2012. Вип. 1. С. 177-184.
8. Взаємодія держави і суспільства в процесах публічної політики: наукова розробка. Київ: НАДУ, 2013. 44 с.
9. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства: навчальний посібник. Київ: НАДУ, 2011. 387 с.
10. Гайнутдинова Л. Базовые характеристики гражданского общества. URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/103/gaynutdinova_103_215_225.pdf
11. Гоббс Т. Левіафан. Москва, 2016. 672 с.
12. Гонюкова Л. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика. Київ: Генеза, 2009. 240 с.
13. Грицяк Н. Громадські рухи чоловіків як інтелектуальна та соціально-політична передумова виникнення гендерної теорії // Актуальні проблеми державного управління:

Збірник наукових праць. Одеса. 2003. Вип. 2 (14). С. 295-304.

14. Еволюція і розвиток громадянського суспільства в Україні та євроінтеграційні процеси: наукова розробка. Київ: НАДУ, 2010. 52 с.

15. Ібрагімова І. Компакт, або суспільний договір між владою і громадою // Громадянське суспільство. 2009. № 1. С. 17-24.

16. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства // Основи демократії. Київ, 2002. С. 448-488.

17. Конституція України, стаття 36. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

18. Корнієвський О. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. Київ: Київське братство, 1997. 132 с.

19. Костючков С. Ідейні витoki та сучасний стан розвитку громадянського суспільства в Україні // Актуальні проблеми політології. 2016. № 2. С. 38-41.

20. Макарова І. Розвиток інститутів громадянського суспільства: історичні аспекти // Збірник наукових праць «Державне управління та місцеве самоврядування». 2010. Вип. 2 (5). С. 16-24.

21. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/pagan20#n20>

22. Нижник Н., Лемак В. До питання про форми державного режиму в постсоціалістичних країнах // Збірник наукових праць НАДУ. Київ: Вид-во НАДУ, 2003. Вип. 2. С. 3-8.

23. Обушний М. Національна ідея в контексті побудови громадянського суспільства // Вісник Київ. Унт-ту імені Т. Шевченка. Сер. Філол. Політологія. 1998. Вип. 27. С. 50-53.

24. Онуфрієнко О. Діалектика взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в контексті теорії пуб-

лічного адміністрування // Публічне адміністрування: теорія і практика: електронний збірник наукових праць. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2015. Вип. 1 (13). URL: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2015-01\(13\)/index.html](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2015-01(13)/index.html)

25. Пірен М. Національна ідея – стрижнева основа утвердження цінностей громадянського суспільства в Україні // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Збірник наукових праць. Укр. Акад. держ. управління при Президентові України. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. С. 65-78.

26. Про об'єднання громадян: Закон України № 2460-XII від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 4. ст. 504

27. Ткачук М. Держава та громадянське суспільство. Динаміка їхньої взаємодії в Україні. URL: <http://www.spa.ukma.kiev.ua>

28. Управління суспільним розвитком: словник-довідник. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 210 с.

29. Усаченко Л. Форми взаємовідносин органів державної влади з неурядовими організаціями // Вісник державної служби України. 2008. № 1. С. 19-23.

30. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава // Віче. 1998. № 9. С. 34-47.

31. Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Розбудова держави. 1994. № 5. С. 53-56.

32. Шкляр Л. Етнополитическая реальность Украины // Украинская государственность в XX веке. Историко-политологический анализ. Київ: Політична думка, 1996. 448 с.

33. Ярошенко В. Громадяни правової держави від виховання поваги до справедливості // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Вип. 9. Одеса, 2000. С. 253-260.

Лебедева Юлія Система громадянського суспільства та місце у ній держави

У науковій статті проаналізовано сучасний стан та актуальні проблеми розвитку громадянського суспільства у межах євроінтеграційного напрямку розвитку України. На сьогодні становлення та розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з новими політичними й економічними умовами життя країни. Це залишається одним із актуальних питань упродовж усього пострадянського періоду історії України. Воно є не стільки метою реформ, що проводяться у нашій державі, скільки неодмінною умовою їх успішної реалізації. У статті виділяються декілька етапів розвитку громадянського суспільства у сучасній Україні та розглядається взаємодія держави та громадянського суспільства на кожному з цих етапів.

Ключові слова: громадянське суспільство, взаємодія держави і громадянського суспільства, глобалізація, суспільні відносини

Лебедева Юлія Система гражданского общества и место в ней государства

В научной статье проанализировано современное состояние и актуальные проблемы развития гражданского общества в пределах евроинтеграционного направления развития Украины. На сегодня становление и развитие гражданского общества неразрывно связаны с новыми политическими и экономическими условиями жизни страны. Это остается одним из актуальных вопросов на протяжении всего постсоветского периода истории Украины. Оно является не столько целью реформ, проводимых в нашей стране, сколько непременным условием их успешной реализации. В статье выделяются несколько этапов развития гражданского общества в современной Украине и рассматривается взаимодействие государства и гражданского общества на каждом из этих этапов.

Ключевые слова: гражданское общество, взаимодействие государства и гражданского общества, глобализация, общественные отношения

Lebedeva Yuliya System of civil society and the place of the state in it

Modern state and actual civil society development problems within the European integration direction of Ukraine are analyzed in this scientific article. Nowadays formation and development of civil society are inseparably linked with new political and economic living standards of the country. It continues to be one of the actual questions during all post-Soviet period of Ukrainian history. It is not so much the aim of reforms in our country, as the precondition of their successful implementation. A number of civil society development stages in modern Ukraine are singled out and interaction of the State and civil society on every of these stages are considered in this article.

Keywords: civil society, interaction of the State and civil society, globalization, social relations